

עוד לעניין 'מלחמת ששים השנים'

משה גיל

מאמרי שהוקדש לנושא זה (שלם, ג, ירושלים תשמ"א, עמ' 1-49) נמסר לדפוס לפני כשלוש שנים, אך בגלל עיכובים, שהיו תלויים בעריכת הכרך השלישי של 'שלם', יצא לאור רק עתה. ברצוני להוסיף כאן כמה הערות והשלמות שיש לצרפן למאמר.

מקור חשוב לדיוני במאורעות 1024-1025 שימשה הכרוניקה של אלמסכחי, ככל שהצלחתי ללקט ממנה על-פי מיקרופילם של כתב-היד היחיד שלה,¹ ולפי קטעים ממנה שהדפיס C.H. Becker ב-*Beiträge* שלו (ראה פרטים במאמרי). בינתיים יצאה לאור מהדורה נדפסת של הכרוניקה של אל-אמיר אל-מח'תאר עז אל-מלך ('המפקד הבחיר, פאר הממלכה'), מִחְמַד בן עֵבִידאללה בן אֶחְמַד בן אֶסְמַעִיל בן עַבְד אלְעִזִיז אל־מַסְבַּחִי.² אלמסכחי היה מאנשי החצר הפאטמית, החל משנת 398 להג'רה (1008), והוא אז בן 31. הכרוניקה שכתב עסקה בחמישים שנות הח'ליפות הפאטמית במצרים והכילה 13,000 דפים, בכ־40 כרכים, שמהם נותר רק אחד, שעניינו מאורעות 414-415 להג'רה, מקיץ 1023 עד אביב 1025. המחבר מת כחמש שנים אחרי־כן, ב־420 להג'רה (1029).

הכרוניקה הזאת היא אפוא עדות אותנטית של בן הזמן, ומבחינה זו אין ערכה נופל מזה של כתבי גניזת קהיר. מסכחי שימש מקור לאחדים מחשובי הכרוניקאים המצרים, כגון אבן ח'לפאן ומקריזי; מקצת המידע שהבאתי במאמרי הנ"ל נובע ממנו, וכפי שהעתיקהו הכרוניקאים הנ"ל. ואולם לגבי השנים 1023-1025 ראוי עתה להוסיף דברים אחדים. יש לזכור שמדובר בתקופה חשובה מאד, שבה הגיעה המלחמה העקובה מדם בין הפאטמים ושבטי הערבים שבארץ-ישראל לשיאה.³ להלן אביא כמה הערות והשלמות לדיון שבמאמרי, על-פי הכרוניקה של מסכחי.

מסכחי מבליט את היחס המיוחד שזכו לו בניו של אלח'סאן אבן אלג'ראח, מנהיג הערבים שבארץ-ישראל, בבירת מצרים.⁴ ב־21 באוגוסט 1023 קיבל אחד מהם בגד כבוד מאת הח'ליפה, מהסוג מִחְ'קַל (משי משובץ בחוטי זהב) מִדְ'הַב וגם מצנפת (עמאמה) מהסוג מְטַאֲרַה (עם ציורי צפורים), והובילוהו ברחובות בתהלוכת כבוד, על שני סוסים שאוכפיהם מוזהבים.

ידיעות על ההתקפות בדרום ארץ-ישראל מתחילות להגיע למצרים כבר ביוני 1024.⁵ מאורע, שאיננו יודעים אם הוא קשור במרידת הג'ראחיים, התרחש כנראה לפני השתלטות הערבים על רמלה (נודע עליו במצרים ב־6 ביוני 1024): אחד השומרונים שברמלה רצח את אבו סעד, פקיד הצבא הפאטמי (כאתב דירואן אלג'ייש) ברמלה; לשונו של מסכחי בעניין זה איננה ברורה, ונראה שמדובר בסכסוך על ענייני מים.⁶

1 כת"י האסקוריאלי, מספר 534. מיקרופילם שלו נמצא בבית-הספרים הלאומי בירושלים.

2 الجزء الاربعين من أخبار مصر للمسيحي، حققه ايمن فؤاد سيد وتيارى بيانكي، القاهرة (IFAO), 1976 [להלן: מסכחי].

3 שם, עמ' 34-36.

4 ראה במאמרי, שם, עמ' 34-39.

5 שם, עמ' 94.

6 מסכחי, עמ' 3.

אלעריש נבזזה והועלתה כאש ב־19 ביוני 1024, כלומר ההתקפות הבדוויות על רמלה ובדרום ארץ־ישראל היו בשיאן בתקופת מאי־יולי של אותה שנה.⁷

למאורעות הקשורים להשתלטות הג'ראחיים על רמלה יש להוסיף את תפיסתם של שני פקידים־מס של הפאטמים על־ידי אלחסאן והוצאתם להורג; הם ביקשו לגבות מס בתחומו של אלחסאן (האקטאע שלו), כפקודתו של אלדזברי. נראה שהדבר התרחש ביולי 1024 (הידיעה הגיעה למצרים ב־8 בספטמבר).⁸

השלטון הפאטמי התקשה להעמיד כוח צבאי ראוי שייצא להילחם בארץ־ישראל. מסבחי מתאר ניסיון כושל להרכיב כוח כזה, בפיקודו של עלי בן נג'א; כל־אחד מן המגויסים קיבל אז מראש 5 דינרים; הכוח כלל, מלבד הרגלים, 60 פרשים, ואלה קיבלו כל־אחד 10 דינרים ושני סוסים.⁹ אלדזברי החל לפעול בארץ־ישראל כנראה כבר באוגוסט 1024, כאשר שלח יחידות צבא לתקוף את בית־גוברין, שהיתה אז אחד הבסיסים של אלחסאן בן אלג'ראח; אלחסאן גבר על אנשי אלדזברי והרג את כולם. בהמשך פשט אלדזברי על רמלה ולכד שלושה מעוזריו של אלחסאן: אבו אלפול, אלחסן בן סרור אלאנצארי וסופרו של אלחסאן. הוא הובילם, כבולים בשרשראות, ליפו וכלא אותם שם במצבר.¹⁰ אלחסאן היה חולה אותה שעה ואלדזברי ניצל זאת ותקף אותו באזור שכס; אבל אלחסאן התאושש וערך החקפת־נגד עם 3,000 פרשים, ואילץ את אלדזברי לסגת עד רמלה, וליד שערי העיר נערך קרב במשך שלושה ימים, שהסתיים בנצחונם של אלחסאן (אף כי מסבחי אינו מציין זאת במפורש). אלדזברי נאלץ לסגת מרמלה כלילה, ועמו רק עשרה אנשים, תורכים, ומצא מקלט בקיסריה.¹¹

אלחסאן השתלט אז גם על טבריה, בזז את העיר וערך בה טבח גדול. המושל הפאטמי של טבריה, מג'יד אלדולה פתאח (בן בויה),¹² ברח לעכו. מצבו של אלדזברי נעשה קשה לקראת סוף 1024. אחיו של אלחסאן, ת'אבַת, אשר בגד תחילה באחיו,¹³ וגרם שזה יתקוף את 'אחוזתו' (לא נאמר היכן היתה), חזר בו ונטש את הצד הפאטמי. ת'אבַת (מסבחי קורא לו: 'אחד האחים של אלחסאן אבן אלג'ראח') הגיע לחצר הח'ליפה ב־8 באוקטובר 1024 וזכה לקבלת־פנים מפוארת. שיפנו אותו בביתו (המופקע על־ידי השלטון) של חַסִין בן גַ'נְהַר, וריהטו למענו את הבית במיני חפצי פאר; כמו־כן קבעו לו מענק יומי. הח'ליפה העניק לו גם בגד כבוד (ח'לעה): מְקַטוּעַה חַסְנָה מְתֶקֶל לקראת צאתו לרמלה (כנראה שכוונת הח'ליפה היתה שיעביר לצדו את הבדווים).¹⁴ כעבור חודש, ב־6 בנובמבר 1024, הגיעה למצרים משלחת אחרת, שלושה בנים של אלחסאן אבן אלג'ראח, כנראה לשם ניהול משא־ומתן; הם קיבלו כל־אחד בגדי כבוד ושאר אותות כיבוד.¹⁵ נראה שאלחסאן היה מוכן אז להגיע לפשרה עם הח'ליפה, אם ימסרו לו את ירושלים ואת שכס; כמו־כן דרש חפצי מותרות שונים, ובעיקר בגדי פאר וצעפי פשתים עדינים.¹⁶ הח'ליפה היה מוכן לוותר לו בעניין שכס, אבל לא על ירושלים. נראה שעניין ירושלים היה קרוב ללבו של אלחסאן, בעיקר בגלל לחץ הנוצרים, ומסבחי מציין במפורש את קשריו עם הקיסר הביזנטי.¹⁷ עקב נצחונותיו תבע אלחסאן במכתבו (שהגיע לידי הח'ליפה ב־17 בנובמבר 1024), כי יכירו בו בתורת מושל כל ג'נד פֶלְסְטִין.

7	על רמלה ראה במאמרי, שם, עמ' 42.	9	שם, עמ' 35.	11	שם, עמ' 48-51.
8	מסבחי, עמ' 98.	10	שם, עמ' 47.	12	ראה במאמרי, שם, עמ' 36.
13	על מסעו למצרים לצורך משא־ומתן בנובמבר 1024, ראה שם, עמ' 35.	16	שם, עמ' 58.		
14	מסבחי, עמ' 54.	17	שם, עמ' 49.		
15	שם, עמ' 63.				

מטעם הח'ליפה, ולא ישלחו שום מושל ממצרים. תביעות דומות הציגו סנאן על דמשק וצאלח בן מרדאס על חלב. הח'ליפה ראה בזה מרד והתזיר את השליח מבלי להשיב על המכתב. מעתה היתה החלטתו של הח'ליפה, לנקוט מדיניות של יד חזקה נגד הכדוויים, נחרצת. מתוך שלושת הבנים של אלחסאן, ששהו עדיין בסוף נובמבר 1024 במצרים, ברחו שניים, בקחתם עמם את כל החפצים היקרים שברשותם. הבן השלישי היה חולה ונאלץ להישאר במצרים.¹⁸

אלחסאן ניהל תעמולה בקרב החיילים הפאטמים, והשתדל להציג את מרידתו כאילו היא מאבק נגד אלדזברי בלבד ולא נגד השלטון הפאטמי. הוא אף הפיץ העתקה מזויפת של מכתב הח'ליפה, שבו הוא ממנה אותו, כביכול, על ארץ-ישראל ומבטל את פקודותיו של אלדזברי. לקראת סוף השנה שלט אלחסאן, כנראה, במרבית שטחה של ארץ-ישראל, מלבד ערי החוף. שניים מעוזריו, שנכלאו בידי אלדזברי, הוחזקו באשקלון (אבו אלפול וחסן בן סרו), והוא השיג מבני העיר את שחרורם בעזרת איומים, שאם לא ייענו לו, יתקוף את העיר. על-אף הצלחותיו, נראה שרמלה וירושלים לא היו באופן יציב בידי. ברמלה ישב עדיין ממונה מטעם הפאטמים, נחירר אלנח'די. אלדזברי הטיל עליו קנס בסך 40 אלף דינר, כזו שוב את העיר, שרף בה בתים וחנויות ולקח בשבי נשים וילדים (יתכן שמסבחי רשם ידיעות על אותו גל מאורעות עצמו, כפי שהגיעו למצרים בפרקי-זמן שונים). כמרכן אילץ את מבארך אלדולה פתח, המושל הפאטמי של ירושלים, לשלם לו קנס (מצארה) בסך 30 אלף דינר ולמסור לו את כל הכספים והנכסים שצבר שם אלדזברי. ברמלה הוא מינה אחר-כך מושל חדש מטעמו, את נצר אללה בן נזאל.

אלדזברי היה נתון בעת ההיא, כלומר לקראת סוף שנת 1024, במצב קשה. נראה שהידיעות שהגיעו למצרים, עוררו את הברברים לפעול להחלפת היחידות התורכיות שפעלו בארץ-ישראל בהנהגת אלדזברי.

קרב גדול התנהל בין אלדזברי ואלחסאן על-יד מצודת אשקלון.¹⁹ ידיעות על הקרב הגיעו למצרים ב-14 בדצמבר 1024; יש להניח שהקרב התרחש לקראת סוף נובמבר. צבאו של אלדזברי מנה 5,000 איש; חייליו סבלו חרפת רעב, והוחלט לשלוח להם לחם ממצרים. על-אף מצבו הקשה נראה שאלדזברי הוא שניצח באותו קרב. אשקלון נשארה בידי הפאטמים והיתה לבסיס-היציאה של אלדזברי לקרבות שהתנהלו החל מינואר 1025.²⁰

נראה שבנובמבר גבר רצונו של הח'ליפה לנהל את המלחמה נגד הכדוויים בארץ-ישראל ובסוריה בכל העוז. ב-26 בנובמבר הוחלט להוסיף לאלדזברי את התואר אמיר אל-אמרא (מפקד המפקדים) נוסף על תאריו הקודמים. אותה שעה פנה אלחסאן אל בני קרה, שבט גדול ששכן באזור אלכסנדריה (הבחיירה), וביקש שיתמכו בו במלחמתו.²¹ ב-12 בדצמבר 1024 התייצבה לפני הח'ליפה משלחת של הברברים (בני פתאמה) ודרשה שהם יישלחו למלחמה נגד אבן אלג'ראח. בערך באותו זמן הגיעו קריאות-עזרה מאלדזברי, המבקש מאלטאהר שישלח לו באורח דחוף 1,000 פרשים וכמספר הזה רגלים. אבל הגיוס נכשל; רק מעטים עמדו לצאת לדרך אבל גם יציאתם של אלה בוטלה. ברית הכדוויים, שמשתתפים בה, מלבד בני ג'ראח עם שבטי ארץ-ישראל, גם סנאן בן עליאן (מסבחי מביא גם את תוארו: צמצאם אלדולה) וצאלח בן מרדאס, הטילה מצור על דמשק אחרי שעשו מעשי ביזה בכל האזור ורצחו איכרים לרוב. יחידה שגייס אלחסאן מקרב שבטי ארץ-ישראל השתתפה בפעולות

20 שם, עמ' 83.

21 שם, עמ' 54.

18 שם, עמ' 64.

19 שם, עמ' 68.

אלה, ולפי אחת הידיעות מנתה יחידה זו 3,000 פרשים.²² נראה שנוצרו חיכוכים בין אלחסאן ובין סנאן;²³ אלחסאן דרש, במכתב ששלח אל סנאן, שלא יפסיק את המצור על דמשק, ואמנם התחדשו ההתקפות עליה, אחרי שהיו קרובים להגיע להסכם פשרה עם תושביה (הערכים דרשו מהם 30 אלף דינר ונראה שהיו מוכנים להסתפק בפחות).²⁴

ב־24 בינואר 1025 חזרו העולים לרגל המצרים לפסטאט. הם לא יכלו להמשיך את דרכם למכה, מפני התנכלויות השבטים להם באזור אילת. אותה שעה הגיעו למצרים הידיעות שאלף פרשים בדווים ששלח אלחסאן חקפו את פְּרָמָא; אנשי העיר מצאו מקלט באוניות וחלק מהם הגיעו לתְּנִיס. בפסטאט ובקהיר קמה בהלה גדולה, בעטיו של הפחד מפלישה אפשרית של הבדווים.²⁵

המפנה הגדול במהלך הקרבות התרחש בינואר 1025.²⁶ אף־על־פי־כן היתה עוד מיתקפת־נגד של אלחסאן, כנראה בסוף פברואר, כאשר חזר והשתלט על רמלה, בעוד אלדזברי נסוג לאשקלון;²⁷ רק אחר־כך, באביב 1025, נראה שהצליח אלדזברי לטהר את דְּרֹמָה של ארץ־ישראל מיחידותיו של אלחסאן.

26 ראה במאמרי, שם, עמ' 36; מסבחי, עמ' 83-84.
27 מסבחי, עמ' 89.

24 שם, עמ' 54.
25 שם, עמ' 75.

22 שם, עמ' 49.
23 שם, עמ' 57.